

kontekst istarske kasnosrednjovjekovne privrede i kulture života. Ti će budući radovi nesumnjivo unaprijediti historiografiju ne samo Istre, već i širega prostora sjevernoga Jadrana. Vrijednost djela prepoznali su Istarska županija (Upravni odjel za kulturu i Upravni odjel za talijansku nacionalnu zajednicu i druge etničke skupine) i Grad Buje financijski potpomognuvši objavu monografije. Stoga se nadamo se da će knjiga Ivana Milotića potaknuti mlade istraživače u provedbi vlastitih arhivskih istraživanja i objavi povijesnih izvora.

Josip Banić

Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, Zagreb: Školska knjiga, 2014., 431 str.

Dopunjena, prerađena i na hrvatski jezik prevedena doktorska disertacija Jasenke Gudelj *Le antichità di Pola nel Quattro e Cinquecento*, obranjena na Sveučilištu u Veneciji 2008., objavljena je kao knjiga krajem 2014. i svojom vrijednošću, opsegom i temeljitošću predstavlja, može se odmah na početku ovoga prikaza reći, značajan prinos poznavanju recepcije pulskih antičkih spomenika u europskoj arhitektonskoj i umjetničkoj praksi ranoga novog vijeka. Zahvaljujući zapadnoeuropskim hodočasniciima na proputovanju iz Venecije duž Jadrana prema Levantu, već je srednjovjekovna, a pogotovo renesansna Pula bila poznata europskoj kulturnoj javnosti po iznimno dobro sačuvanim građevinama iz rimskoga doba, poglavito po Amfiteatru, Augustovu hramu i Slavoluku Sergijevaca. U oštroj suprotnosti s demografskim, a time i gospodarskim pa i urbanističkim stanjem grada u to doba, spomenici su stršili u oronulom gradu kao nijemi svjedoci antičke prošlosti. A, u doba kada se iz antike počelo crpsti uzore za suvremenu renesansnu umjetnost svaki se podatak, svaka ilustracija antičke baštine cijenila kao izvor novih nadahnuća.

Struktura knjige odražava klasičan znanstveni postupak monografskoga istraživanja teme o kojoj postoji bogata literatura, ali koja je postavljena na – pogotovo za domaću povijest umjetnosti – inovativan način jer je autorica pregledala i valorizirala bogatu svjetsku literaturu o odnosu klasične baštine i renesansne umjetnosti. Pulskom antičkom baštinom

i njezinim odnosom prema europskim tijekovima povijesti i umjetnosti u monografskom se obliku bavio vrlo malen broj hrvatskih autora (Miroslav Bertosa, Duško Kečkemet), a popis je talijanskih autora samo malo bogatiji (Bernardo Benussi, Camillo De Franceschi, Livia Rusconi). Međutim, autorica je iskoristila ogromne mogućnosti koje pružaju rezultati dosadašnjih istraživanja pulske antike objavljeni u brojnim publikacijama, domaćim i stranim, a s druge je strane suvereno ovladala svjetskom bibliografijom o recepciji antike u renesansnoj umjetnosti. Rezultat je pred nama u obliku knjige: četiri poglavlja i zaključak te prilozi (katalog renesansnih arhitektonskih crteža i grafika pulskih starina, kazala, literatura).

U prvom su poglavlju, „*Forma Urbis: renesansna Pula*“ (13–51), polazišta autoričina diskursa tiskani i arhivski, tekstualni i ilustrativni izvori o Puli u 15. i 16. stoljeću (starijih vrijednih spomena praktički i nema) pa se oslanja na Antoinea de Villea i njegov ilustrirani tekst *Descriptio portus et urbis Polae*, na izvješće providura Marina Malipiera mletačkom Senatu (1583.), na mapu koju je dva desetljeća prije izradio Giovanni Antonio Locha (dell'Oca), a potom i na niz drugih arhivskih vrela i rasprava o njima, osvjetljavajući na nov način humanističko doba ranoga novovjekovlja u Puli od 14. do 17. stoljeća. S glavne teme skreće i u političku, gospodarsku i društvenu povijest grada u to doba, što je naravno neophodno za cjelovito sagledavanje konteksta. Kamenarska je djelatnost bila jedina izvozna grana, a kamen glavni resurs u lokalnom graditeljstvu koje autorica detaljno analizira, ne samo u gradu, već u istarskom i sjevernojadranskom kontekstu. Unatoč krizi i siromašnoj gospodarskoj i demografskoj slici Pule, svjetovna i crkvena vlast imaju snage za manje neophodne investicije u gradu pa se tako obnavljaju pročelja komunalne palače i katedrale, ali više nema snage za novogradnje kakvih je u ranijim stoljećima ponešto i bilo (crkva Majke Božje od Milosrda – *Misericordia*, franjevački samostan).

U drugom je poglavlju, „*Genius loci: antika i identitet*“ (52–100), autorica zašla unatrag u povijest te kritički sagledava antičke korijene grada, od mita o kolhidskoj naseobini, preko osnutka rimskoga grada, urbane sheme i sačuvanih građevina, do kontinuiteta života u antičkim spomenicima i oko njih u srednjem vijeku. Pritom rabi metodološki izvrsno razrađenu umješnost preciznoga opisa i razborite prosudbe antičkih spomenika, problema njihove datacije, geneze i slojevitosti kroz kasnija stoljeća. Urbanistička shema, Augustov hram, Slavoluk Sergijevaca, kazalište na Montezaru (koje

je do 18. stoljeća još postojalo, makar u ruševinama) i Amfiteatar glavne su okosnice koje ovo poglavlje čine polazištem za razumijevanje sljedećih poglavlja knjige.

Treće poglavlje, „*Imago urbis*: recepcija grada“ (101-139), širi horizonte spoznaja o tome kako su putnici (hodočasnici, trgovci, diplomati iz podnaslova prvoga dijela poglavlja) od 14. do 16. stoljeća vidjeli Pulu. Zanimljivo je opažanje da su čak i hodočasnici na putu k Svetoj zemlji u svojim zapisima više pozornosti posvećivali antičkim spomenicima nego crkvama i relikvijama. S porastom zanimanja za antičke starine u tekstovima europskih humanista rastu broj i intenzitet podataka o antičkim natpisima, a to zanimanje začinje se s natpisima na Slavoluku Sergijevaca i na Augustovu hramu. Naposljetku, treći je odsječak posvećen odrazu antičke Pule u književnosti, počam od Danteova znamenita toposa (*Inf.*, 9, 112-117). Tim tragom autorica analizira i druge, manje poznate primjere pjesničkih opisa iz 14., 15. i 16. stoljeća (Filippo Cavallo de Sant'Andrea, Marcantonio Flaminio, Michele della Vedova, Paolo Marsi i Andrea Rapicio).

Opsegom najveće i metodološki ključno četvrto poglavlje, „*Reflexio Polae*: europska renesansa pulske antike“ (140-324), predstavlja vrhunac autoričina pristupa analizi i interpretaciji „europske renesanse antičke Pule“. Ono je jednako opsežno kao prethodna tri poglavlja zajedno te se usredotočuje na traženje i prepoznavanje renesansnih interpretacija modela koje su onodobnim umjetnicima (graditeljima, ali i slikarima) pružali pulski rimski spomenici (i opet, naravno, Slavoluk Sergijevaca, Augustov hram, kazalište na Montezaru, Amfiteatar). Prve primjere nalazi na crtežu Jacopa Bellinija (1396. – 1470.), na kojem se jasno prepoznaje oblik Slavoluka Sergijevaca koji „glumi“ monumentalna vrata namjesnikove palače u scenografskoj podlozi prizora Krista pred Pilatom. Drugi je primjer Andrea Mantegna (1431. – 1506.), koji je na nekoliko slika također iskoristio taj model, no samo kao detalj u stražnjem planu glavnoga prizora, kao dio daleke mizanscene. Od graditeljskih ostvarenja tu su zatim slavoluk Alfonsa I. Aragonskoga u Napulju i portal Arsenala u Veneciji (*Porta Magna*), čiji su arhitekti neprijeporno kao uzor imali pulski slavoluk. Naposljetku, model Slavoluka Sergijevaca nalazi se i u ilustracijama jedne od najpoznatijih inkunabula, *Hypnerotomachia Poliphili*, koju je 1499. u Mlecima tiskao Aldo Manuzio. Na više se mjesta nepoznati autor manje-više izravno referira na naš slavoluk.

U drugom dijelu poglavlja na poznatijem smo terenu jer o zanimanju koje su iskazali talijanski arhitekti 16. stoljeća Sebastiano Serlio, Andrea Palladio i Vincenzo Scamozzi postoji dosta objavljenih rasprava i u hrvatskoj povijesnoumjetničkoj bibliografiji o antičkoj Puli. Međutim, pulske su spomenike crtali i opisivali i drugi, manje poznati talijanski arhitekti Angelo Cortivo, fra Giovanni Giocondo, Giovanni Battista da Sangallo, Giovanni Maria Falconetto i Baldassare Peruzzi. Valja napomenuti da autorica analizira atribuciju Michelangelu Buonarrotiju crteža Slavoluka koji se čuva u Lilleu te se priključuje onim, danas većinskim, mišljenjima koji poriču njegovo autorstvo. Crteži su kolali i kopirali se u arhitektonskim radionicama pa tome možemo zahvaliti i raširenost modela, poglavito u sjevernoj i središnjoj Italiji, ali i šire. Danas se ti crteži čuvaju u brojnim knjižnicama i muzejima u Rimu, Firenci, Sieni, Beču, Kasselu, Lilleu pa čak i u Velikoj Britaniji. Citati i posudbe koje se jasno mogu izvesti iz predložaka s motivima i tehničkim detaljima pulskih antičkih spomenika, koji su kolali crtežima i kasnije tiskanim ilustracijama, prepoznati su u djelima Donata Bramantea (1444. – 1514.), ali i manje poznatih graditelja pa autorica navodi primjere portala katedrale u Paviji, katedrale u Montagnani (Padova), pročelja crkve Santa Maria Nuova u Abbiategrosso (Milano), gradskih vrata Ognissanti u Padovi te nekoliko svjetovnih palača u Rimu i Firenci. Znameniti portal Torre dell’Orologio u Padovi, koji je projektirao Giovanni Maria Falconetto, jasno se svojom strukturom lučnoga prolaza s dva polustupa sa svake strane masivnih pilastara referira na pulski slavoluk. Čak su i viktorijske iznad luka replika izvornika. Motiv dvostrukoga polustupa preuzimaju potom i Jacopo Sansovino (Ca’ Corner della Ca’ Granda u Veneciji) i Michele Sanmicheli (Palača Canossa u Veroni i Palača Grimani u Veneciji). Dostojnu pozornost autorica posvećuje dvama najpoznatijim arhitektima i teoretičarima arhitekture 16. stoljeća koji su u svojoj rukopisnoj ostavštini i tiskanim djelima podrobno opisali pulske antičke spomenike. To su Sebastiano Serlio (1475. – 1554.) i Andrea Palladio (1508. – 1580.). Potonji je pročelja crkava San Francesco della Vigna i San Giorgio Maggiore u Veneciji projektirao po uzoru na pročelje Augustova hrama u Puli. U 17. stoljeće već spada Vincenzo Scamozzi (1548. – 1616.), koji se nadovezuje na prethodnike i dalje se koristi istim pulskim uzorima, primjerice na Teatro Olimpico u Vicenzi i na pročelju Palače Bo u Padovi (povijesno sjedište padovanskoga Sveučilišta).

Količinom i kvalitetom usporedbenoga materijala koji donosi, posebice za Slavoluk Sergijevaca, autorica nedvosmisleno potvrđuje veličinu utjecaja koji je ovaj spomenik, ali u manjoj mjeri i drugi pulski spomenici, imao u oblikovanju talijanskoga renesansnog stila. Međutim, u posljednjem odsječku četvrtoga poglavlja ide i korak dalje te traži, nalazi, argumentira i valorizira utjecaje koji su pošli još i dalje prema sjeverozapadu. Već u 16. stoljeću ilustracije pulskoga slavoluka tiskaju se i šire u Francuskoj, Nizozemskoj i Engleskoj pa se i njegove prerađene replike ili dijelovi arhitektonske strukture nalaze ne samo u knjigama, već i u fizičkom svijetu. I ne samo u europskoj renesansi, već i njezinu preporodu u neoklasicizmu 18. stoljeća i historicizmu 19. stoljeća. Autorici je pošlo za rukom pronaći puno više primjera negoli ih je dosad bilo poznato i to je jamačno još jedan velik prinos ove knjige. Uzori sa Slavoluka Sergijevaca prepoznatljivi su od Pariza (portal dvorca Anet u dvorištu École des Beaux-Arts) preko Northhamptonshirea u Engleskoj (Kirby Hall) do Škotske (Stirling Castle, Chapel Royal). Osim toga, ikonografski je model prepoznat na jednoj El Grecovoj slici, kao i u pročeljima nekih portugalskih crkava (odakle je taj model došao i do Goe u Indiji).

Tekst zaokružuje kratak „Zaključak: Pula u europskoj renesansi“ (325-327), ali slijedi još „Katalog renesansnih arhitektonskih crteža i grafika pulskih starina“ (337-364), onih koji čine potku knjige, i uz njih tablica (365-367) iz koje se iščitavaju cjeline i mjesto čuvanja originalnih crteža. Nedovoljno upućenom, a zainteresiranom čitatelju znatno će pomoći „Rječnik termina“ (368-374) s objašnjenjem specijalističkih izraza iz povijesti i povijesti umjetnosti. „Kazalo pojmova“ (375-377), „Kazalo imena“ (378-385) i „Kazalo toponima i građevina“ (386-391) uobičajena su pomagala na kraju ovakvih monografija, a iz opsežne „Literature“ (392-419) koja obuhvaća oko 500 bibliografskih jedinica mnogi će u problematiku upućeni čitatelj pronaći niz zanimljivih dodatnih poticaja za čitanje i istraživanje.

Prikazana knjiga u svemu je originalno, inovativno i nadasve zanimljivo znanstveno djelo koje uvelike obogaćuje spoznaje o značenju pulskih antičkih spomenika u kontekstu povijesti renesansne umjetnosti sjevernoga Jadrana i Italije, ali i šire od toga. Čitajući i iščitavajući skladno i logički postavljena poglavlja poniremo sve dublje u ovu temu, koja je u nas bila zapostavljena, a u svjetskoj znanstvenoj zajednici samo marginalna pojava. Autorica ne donosi samo gole podatke i ilustracije, već nastoji objasniti

način, razloge i logiku preuzimanja modela pulskih antičkih spomenika u tako širokom zemljopisnom rasponu od Italije do Škotske.

Jasnoća izričaja, jezika i stila, i time dostupnost ove knjige širem čitateljskom krugu, važna je značajka zbog koje ju preporučujemo kao lektiru opće kulture, a ne samo povjesničarima i povjesničarima umjetnosti antike i/ili ranoga novog vijeka. Uzgredno, ali ne i manje važno, zahvaljujući autorici doznajemo mnogo o prenošenju znanja i spoznaja u renesansnoj umjetnosti i općenito kulturi. Autorica je pokazala da su pulske starine, njezini znameniti antički spomenici, bili i u prošlosti važni za europsku kulturu i da su se njima napajali brojni umjetnici od 14. do 16. stoljeća, a da su utjecaji modela Slavoluka Sergijevaca i Augustova hrama stigli i do vrlo udaljenih dijelova Europe i svijeta. Zahvaljujući tim i takvim utjecajima pulski su spomenici ostali zanimljivi i kasnijim naraštajima umjetnika i teoretičara u doba klasicizma, a iz toga je izniknulo suvremeno zanimanje za arheologiju i povijest umjetnosti. Stoga knjiga Jasenke Gudelj omogućuje čitatelju da stekne cjelovit uvid u niz novih saznanja o tome zašto današnji Puljani moraju biti ponosni na pulske starine, barem koliko su ponosni zacijelo bili i stanovnici renesansne Pule, koji su živjeli u okolnostima koje su objektivno bile puno teže – intelektualno, fizički i gospodarski – od onih današnjega svijeta.

Robert Matijašić

Luka Ilić, *Theologian of Sin and Grace: The Process of Radicalization in the Theology of Matthias Flacius Illyricus*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Band 225, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014., 304 str.¹

Lik Matije Vlačića Ilirika – *Albonensisa* (Labinjana), kako se sam volio predstavljati u posljednjem razdoblju svojega života – koji je bio vrlo aktivan i borben među reformatorima druge generacije u Njemačkoj, sve više pobuđuje interes znanstvenika zbog povijesnih okolnosti njegovoga vremena i većega dijela crkvenih i teoloških pitanja kojima se bavio tijekom svojega života. Ustvari, radi se o još uvijek sporom procesu njegove rehabilitacije, s

---

¹ Prikaz je, ponešto izmijenjen, već objavljen na talijanskom jeziku u *Quaderni giuliani di storia*, 35/2, 2014., 348-354.